

Maria Todorova

Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala

UDK 308:330(4:497)

TODOROVA Maria, dr., prof., History Department, University of Illinois Urbana Champaign, E-mail: mtodorov@uiuc.edu

Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 141–155, 36 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek razpravlja o sodobnih težnjah, ki želijo Balkan (in s tem tudi Vzhodno Evropo) umestiti v postkolonialno paradigmo. Skozi analizo Balkana kot kategorije, ki se pojavlja v različnih oblikah, članek ugotavlja paralele med balkanizmom in orientalizmom in obenem povdarja njune metodološke razlike. V pretres je ponujena analiza postkolonialnih študij, v katerih je postkolonialni koncept po eni strani razumljen kot zgodovinska situacija, za katero je značilna demontaža tradicionalnih institucij kolonialne moči, po drugi strani pa kot iskanje alternativ razmišljanjem iz kolonialnega obdobja. Avtorica se ne strinja s tako aplikacijo postkolonializma in je prepričana, da niti osmanskega cesarstva niti Sovjetske Zveze v njunem odnosu do Vzhodne Evrope ni mogoče obravnavati kot kolonialnih imperijev. V osrednjem delu članka avtorica predstavi pojem zgodovinske zapuščine in zagovarja tezo, da je ta najustreznejši hevristični mehanizem, s katerim je moč obravnavati zgodovinske regije. Ker tako pojmovan koncept zgodovinske zapuščine lepo ponazarja dinamičnost in fluidnost zgodovinskih sprememb, ima številne prednosti pred ostalimi, bolj strukturalno pojmovanimi kategorijami, kot so na primer meje, prostor ali teritorialnost. Zato se zdi, da je kategorija zgodovinske zapuščine daleč najbolj primerna za analize dolgoročnega regionalnega razvoja, obenem pa se na ta način tudi izognemo konkretizaciji sodobnih regij.

UDC 308:330(4:497)

TODOROVA Maria, PhD., History Department, University of Illinois Urbana Champaign, E-mail: mtodorov@uiuc.edu

Balkanism and postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 141–155, 36 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article addresses the recent tendency to place the Balkans (and, by extension, Eastern Europe) within the postcolonial paradigm. Analyzing the category Balkan in its different manifestations the article establishes the parallels between balkanism and orientalism as discursive formations and, at the same time, stresses their methodological distinctions. It then offers an analysis of postcolonial studies, where the postcolonial is understood, on the one hand, as a historical situation marked by the dismantling of traditional institutions of colonial power and, on the other hand, as a search for alternatives to the discourses of the colonial era. The author's objections to the application of postcolonialism are based on the author's belief that neither the Ottoman Empire, nor the Soviet Union in its relationship with Eastern Europe can be treated as colonial empires. In the central part of the article the author introduces the notion of historical legacy and argue that it is the most adequate heuristic device for approaching and describing historical regions. It articulates the dynamism and fluidity of historical change, this category has numerous advantages over other more structural ones, such as borders, space, and territoriality. It appears therefore to be the most appropriate category for analyzing long-term regional developments by avoiding the reification of latter-day regions.

Key Phrases: Jewish inscriptions, literary sources, state legislation (especially the Codex Theodosianus), church canons; Gallia, Spain, Italy, Illyricum, Africa; theology of damnation, synods of the Merovingian and Carolingian periods, prozealotism, forced Christianization, forms of legal protection, continuity of Jewish colonization

Dan pred smrtjo Edwarda Saida je Gayari Spivak napisala predgovor k srbskemu prevodu svoje knjige *A Critique of Postcolonial Reason* (Kritika postkolonialnih argumentov). Pozneje je ta kratki uvod v angleškem jeziku objavila kot posvetilo Edwardu Saidu in ga naslovlila z besedami »Edwardu Saidu, mojemu prijatelju, zavezniku in ustanovitelju postkolonialnih študij.«¹ Že prvi stavek tega predgovora nakazuje močno in usodno povezavo med balkanizmom in postkolonializmom: »Prevod dela *A Critique of Postcolonial Reason* v srbski jezik je bil zame zelo poučen. Odnos med teorijo postkolonialnosti in Balkanom kot metaforo

¹ Gayatri Chakravorty Spivak, In Memoriam: Edward W. Said, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 23: 1&2, 2003, str. 6–7.

predstavlja odločilno nalogo za naš svet.«² Obrad Savić, prevajalec njenega dela in trenutni predsednik Beograjskega kroga (Belgrade Circle, Beogradski krug), je v svojem odgovoru Spivakovi napisal, da je s Saidovo smrtjo »težko 'breme' razširjanja postkolonialne teorije sedaj prešlo na tvoja ramena. Ta trenutek ti lahko obljubim le to, da lahko v vsakem trenutku računaš na popolno in brezpogojno podporo svojih prijateljev v Beograjskem krogu in njegovi bližini. Smo resda majhni, vendar nikoli ne popustimo!«³

Zaradi te čustvene zaobljube in kategorične izjave o soodnosnosti med balkanizmom in postkolonializmom, in tudi zavoljo mojih prejšnjih pomislov, da bi ju obravnavala v povezavi, je Dušan Bjelić, profesor kriminologije na univerzi v ameriški državi Južni Maine in še eden vidnih članov Beograjskega kroga, leta 2004 organiziral razpravo o tej temi na letni skupščini Združenja za nacionalne študije. Razprava je obravnavala odnos med obema kategorijama. V pričujočem tekstu, ki je razširjena in nekoliko dopolnjena verzija mojega prispevka na tej razpravi, želim govoriti o dveh obsežnih vprašanih: najprej o stičnih točkah, če te sploh obstajajo, med kategorijama in pojavoma *balkanizem* in *postkolonializem*, kot drugo pa primernost oziroma koristnost razpravljanja o balkanizmu s perspektive postkolonialnosti. Naj poenostavim: ali obstojajo presečišča med balkanizmom in postkolonializmom, in če je odgovor pritrdilen, ali so lahko produktivna?

Ko sem začejala delati na delu *Imagining the Balkans* (Imaginarij Balkana⁴), katerega prvotni, delovni naslov je bil »Balkanism« (Balkanizem), sem na svoje presenečenje in zadovoljstvo ugotovila, da je *balkanizem* še nezasedena kategorija, kar je v humanistiki izjemno redko. Ne morem si lastiti zasluga, da sem si jo sama izmislila (in tako v tem smislu ni neologizem), vendar je bil edini, ki jo je do tedaj uporabil, nek neznan avtor z začetka dvajsetega stoletja. Ta jo je uporabil v množini (torej *balkanizmi*) in kot sinonim za slabšalne lastnosti balkanske regije. *Balkanizacija*, njegova sestrška izpeljanka, ki so jo začeli uporabljati kot sinonim za nesmiselno drobitev v dvajsetih letih dvajsetega stoletja, pa je postala že pregovorno slabšalna oznaka in je že popolnoma ločena od svojega originalnega konteksta. Med drugim jo lahko danes slišimo kot pojasnilo za neučinkovito ravnanje ameriške protibveščevalne službe: lahko smo slišali, da so bili nenadni napadi kot tisti 11. septembra 2001 možni zaradi balkanizacije organizacij CIA in FBI.

Ta srečna okoliščina mi je omogočila uporabo termina *balkanizem*, kar se je prav čedno rimalo z izrazom *orientalizem*, torej njegovim zrcalnim odsevom in nasprotjem obenem. Skratka, omogočila mi je, da sem se lahko poklonila spominu na Edwarda Saida in obenem poskušala dokazati bistveno razliko med obema kategorijama in pojmom.⁵ Na kratko, *balka-*

² Spivak, str. 6.

³ Ibid., str. 7.

⁴ Gl. slovenski prevod: Maria Todorova, *Imaginarij Balkana*, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2001.

⁵ Čeprav sem v predgovoru dela *Imaginarij Balkana* zelo jasno izrazila svoje občudovanje do Saida, želim zaradi številnih kasnejših nesporazumov še enkrat ponoviti naslednje: »Ker se ukvarjam s plodovito in razvijajočo se kategorijo, ki se imenuje »invencija tradicije,« in tudi zaradi očitne analogije med mojim prizadevanji in 'orientalizmom' v mojih zgodnejših delih, so mi svetovali, naj se izognem direktni intelektualni povezavi z Edwardom Saidom in se s tem izognem tudi kritikam, ki so uperjene proti njegovim idejam. Ker pa imam v sebi tudi ščepec anarhizma, bi na tem mestu želela izraziti svoj intelektualni dolg Saidu. Čeprav ne morem reči, da je bil njegov vpliv name absolutno najpomembnejši in je rodil največ plodov, pa je bil vsekakor precejšen. Menim, da sem se dovolj oddaljila od njegovega 'orientalizma' in da sem izpostavila temeljne razlike (pa tudi stične točke) med 'orientalizmom' in mojim konceptom 'balkanizma' (*Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997, str. viii-ix). Mary Neuberger je v svoji novi knjigi z naslovom *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (Cornell University Press, 2004), v kateri s pomočjo postkolonialne teorije obravnava osmansko cesarstvo kot kolonialno tvorbo, napisala, da trdim, da je 'balkanizem ... povsem drugačen od orientalizma in tudi veliko bolj škodljiv' (str. 6). Ta njena izjava je absurda. Razložila sem samo, da je balkanizem tako poseben pojav, da si zasluži posebno obravnavo. Poleg tega zahtevam, naj mi napake pripisujejo vsaj dosledno. Nemogoče je namreč v isti sapi

nizem izraža idejo, da pojasnjevalni pristopi k pojmu Jugovzhodna Evropa, se pravi Balkan⁶, često temeljijo v diskurzu (v smislu Foucaulta) ali na trdnem sistemu stereotipov (za tiste, ki se ogibajo pojmu »diskurz«), ki zavijajo Balkan v prisilni jopič prepoznavnosti. Prav tako zagovarjam zgodovinskost Balkana, o čemer se je začelo razpravljati šele v prvih desetletjih 20. stoletja, čeprav se njegova genealogija odvíja že od 16. stoletja naprej. Tako sem vztrajala na historičnih temeljih balkanizma v obdobju osmanskega cesarstva, ko je ime *Balkan* prišlo na polotok. Verjetno razprava o balkanizmu temelji na motivih iz prejšnjih stoletij, vendar ti ne izvirajo iz obdobja pred razkolom med rimsko cerkvijo in cerkvijo v Bizancu v 11. stoletju; ti motivi pa se niso nanašali neposredno na območje Balkana, ampak na ortodoksnost in na bizantinsko zvezo držav, če smem citirati frazo, ki jo je tako prikladno uporabil Obolensky.

Potemtakem obstajajo očitne podobnosti med balkanizmom in orientalizmom. Najpomembnejša je ta, da oba pripadata isti zvrsti in sta povsem logična. Vendar menim, da je glavna razlika med obema geografska in zgodovinska konkretnost Balkana v nasprotju s popotovalno in večinoma metaforično in simbolično lastnostjo Orienta. S tem ne mislim, da Balkan ne more biti uporabljen v smislu metafore, prav nasprotno. Balkan ima vrsto različnih inkarnacij oziroma manifestacij, ki jih vse lahko uvrstimo v štiri skupine: v najbolj preprostem primeru je Balkan ime: prvotno za goro, od petnajstega stoletja naprej, ko se je to ime prvič pojavilo, pa se pojavlja zmeraj pogosteje. Od devetnajstega stoletja naprej je to postalo poimenovanje za ves polotok, in s tem pričelo označevati celo regijo. Nazadnje se uporablja tudi kot lastno ime (priimek v Bolgariji in ime v Turčiji). Drugo: Balkan se uporablja kot *metafora*, in v tej funkciji se približuje orientalizmu. Do začetka 20. stoletja je že pridobil slabšalni prizvok. To se je dogajalo postopoma, sprožili pa so ga dogodki, ki so spremljali razpad osmanskega imperija in ustanovitev majhnih, ekonomsko zaostalih in od drugih odvisnih nacionalnih držav, ki so se prizadevala modernizirati. Zaradi težav, ki so se porajale pri tem procesu modernizacije in zaradi spremljajočega naraščajočega nacionalizma je ime Balkan postajalo simbol za agresivnost, netolerantnost, barbarstvo, polrazvitost, polciviziranost in polorientalnost. V delu *Imaginarij Balkana* sem želela razpravljati in kritizirati prav to metaforo in njeno sedanjo uporabo v resničnem svetu politike, in moja teza je, da določen način razpravljanja, ki ga sama imenujem *balkanizem*, oblikuje odnos do Balkana in postopke, ki se tam uvajajo. Če obstoja kakšna rahla povezava s teorijo postkolonializma, se nanaša na ta vidik Balkana; Spivakova je imela prav, ko jo je prav previdno povezala z Balkanom kot metaforo.⁷ In tretjič, v nasprotju z Orientom lahko Balkan obravnavamo kot strokovno kategorijo v analizi konkretne geografske regije. V tem pomenu in v današnjem času je to ime najčešče uporabljeno kot sinonim za Jugovzhodno Evropo. Nazadnje pa lahko Balkan preučujemo in interpretiramo tudi z vidika *zgodovinske zapuščine*, h čemur se bom povrnila kasneje.

Logični značaj *balkanizma* ga povsem naravno postavlja ob bok orientalizmu, kar je bilo že povedano. Ena od množice razlik, na katerih sem vztrajala – ostale so vprašanje rase, barve

trditi, da je balkanizem 'povsem drugačen od orientalizma in tudi veliko bolj škodljiv' (česar nisem storila), obenem pa izjaviti, da je bolgarski občutek viktimizacije veliko šibkejši', da bi tako lahko ovrgla hipotezo o bolgarski postkolonialnosti (kar pa sem storila).

⁶ V tem tekstu uporabljam jugovzhodno Evropo in Balkan kot sinonima. Več o razlikah med njima navajam v svojem tekstu »Historische Vermächtnisse als Analysekatgorie. Der Fall Südosteuropa.« v: *Europa und die Grenzen in Kopf* (ur. Karl Kaser). Wieser Verlag, 2003, str. 221–246.

⁷ Spivak je tu namigoval na naslov *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation* (ur. Dušan Bjelić in Obrad Savić). Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2002. Čeprav ta zbirka tekstov, ki so jih napisali filozofi in poznavalci literature, priznava razliko med balkanizmom in orientalizmom, nedvoumno trdi, da je balkanizem »natančna študija kolonialne situacije.« (4).

politi, religije, jezika, spola itd. – je bila odsotnost kategorije kolonialnosti na Balkanu⁸; in tudi na to se bom osredotočila v svojem izvajanju. Najpomembnejša posledica že omenjene razprave pa je to, kar jaz vidim kot vpliv drugih, nemetaforičnih vidikov Balkana, ki pozivajo strokovnjake, da se ukvarjajo z ontologijo Balkana in ne samo preprosto z njegovimi metaforičnimi funkcijami.

Pravzaprav je bil tudi Saidov orientalizem na nek način zelo konkretna razprava, ki jo je navdihnila zgodovina: to je bil težavni položaj Palestine v obdobju poznega imperializma. Vendar pa je bil ognjen v tako posplošeno razpravo, da se je izkazalo, da ga je mogoče aplicirati tudi na druga področja in je postal metaforično primeren za označevanje postkolonializma kot celote. Tu postavljam hipotezo, da je Saidu to omogočila elastična narava Orienta. Na tem mestu bi lahko omenili tudi različna stališča, ki so jih zastopali različni avtorji: »orientalizem,« ki so ga opisovali literarni kritiki, ali »balkanizem,« ki so ga analizirali zgodovinarji. In prav tukaj lahko že opazimo prvo metodološko razlikovanje (čeprav žal ni neizogibno kompatibilno): prvi pristop, ki ga lahko označimo kot zgodovinski pristop in orientacija, drugega pa strukturalistična (oziroma post-strukturalistična) teorija.⁹

Študije postkolonialnega obdobja so dognale poreklo poststrukturalistične teorije. Njihova povezava z orientalizmom je bila umeščena v življenjsko dobo med Saidovim delom *Orientalism* (Orientalizem¹⁰) iz leta 1978 in Hardtovim in Negrijevim delom *Empire* (Imperij), ki je izšlo leta 2000. Avtorji si postkolonializem predstavljajo na različne načine. »Vsebujejo ga različne discipline, še posebno pa ga povezujejo z nekaterimi od njih; imajo ga ali za povsem radikalnega ali pa za zadnjega ideološkega potomca zahodnega kapitalizma; čeprav je trdno zasidran na angloameriških univerzah, je njegov strokovni status še vedno vprašljiv; želi nagovarjati nezahodni svet, vendar ga tam pogosto sprejemajo sovražno.«¹¹ Na splošno bi bilo mogoče reči, da se je v četrto stoletja po pojavi orientalizma zgodil strokovni premik v študijah postkolonialnosti/globalnosti/tretjega sveta; premik je vodil od socioloških in ekonomskih analiz do kulturne/teoretične/semiotične/ analize. Obenem so postkolonialne študije skušale spodbijati teoretične modele in meta-pripovedi, ki so bile zgrajene na prej prevladujočih paradigmah modernizacije, razvoja, in teorije svetovnih sistemov.¹²

Seveda leži problem v tem, da je na nek način sam postkolonializem postal nova meta-pripoved, čeprav je treba pošteno povedati, da kljub nekaterim izbruhom konzervativne histerije nikoli ni bil uokvirjen v kake institucije. Ne obstojajo nobeni oddelki, centri ali programi za postkolonialne študije; neprimerno več pozornosti in finančnih sredstev se namenja študijam o globalizaciji, torej nečemu, kar zgovorno ponazarja različno – tako resnično kot namišljeno – ideološko prtljago obeh. Vendar je nedvomno dosegla častni status. Zelo zanimivo se mi zdi, da se prav v času, ko nekateri predpostavljajo melanholično fazo¹³ in celo konec postkolonialnih

⁸ Todorova, *Imagining the Balkans*, 10–20, posebno str. 16–17.

⁹ Karakteristično je, da med petnajstimi avtorji dela *Balkan As Metaphor* ni niti enega zgodovinarja. Sedem jih je strokovnjakov za literaturo, šest filozofov, po en antropolog, feministka, in protivojni aktivist. Kolikor vem, edino zgodovinarica Mary Neuberger v svojem delu *The Orient Within* predpostavlja, da je bil osmanski imperij kolonialna tvorba in da ima Balkan postkolonialen značaj.

¹⁰ Gl. v slovenščini: Edward Said, *Orientalizem*, Studia humanitatis, Ljubljana 1996.

¹¹ »Uvod« v: *Postcolonial Studies and Beyond* (ur. Ania Loomba, Suvir Kaul, Matti Bunzl, Antoinette Burton in Ed Esty). Durham: Duke University Press, 2005, str. 3. V istem delu je Vilashini Cooppan identificiral življenjsko dobo postkolonialnih študij. Nadvse sem hvaležna Antoinette Burton, ki mi je prijazno posredovala rokopis.

¹² *Ibid.*, str. 46.

¹³ Ta izraz je vzet iz dela Kaplane Seshadri-Crooks *At the Margins of Postcolonial Studies: Part 1*, v: *The Pre-occupation of Postcolonial Studies* (ur. Fawzi Afzal-Khan in Kaplana Seshadri-Crooks). Durham: Duke University Press, 2000, str. 3–4.

študij (nekateri hočejo biti vljudnejši in omenjajo kronologijo od Saida do Hardta/Negri, spet drugi so brezobzirno direktni, rekoč, da je to že izčrpana paradigma), ali pa vsaj resno premlevajo, kaj, če sploh kaj, se bo dogajalo s postkolonialnimi študijami v prihodnosti – nekateri intelektualci iz Vzhodne Evrope sprašujejo, kakšna je povezava med postkolonialnim in njimi samimi.¹⁴

Vrnimo se k najsplošnejšemu razumevanju postkolonializma kot kulturne discipline, ki je posvečena analizi povsem določenega diskurza. Vprašanje, ki si ga je torej potrebno zastaviti, je naslednje: ali lahko obravnavamo interpretacijo (mojo ali od koga drugega) balkanizma kot konkretno zgodovinsko oziroma geografsko verzijo postkolonialnih študij? Če nekateri – jaz, na primer – vztrajajo, da je to težko in ne nujno plodonosno, zakaj potem to vztrajanje na razločevanju? In ko smo že pri tem, kakšne so koristi za tiste, ki ta koncept sprejemajo (kognitivne, politične itd.)?

Na tem mestu naj spomnim na še eno značilnost, ki jo v zvezi s postkolonialnim omenja David Spurr: prvo, kot zgodovinsko inštitucijo, ki jo označuje razpadanje tradicionalnih inštitucij kolonialnih moči, in drugo, kot iskanje alternativ k razpravam o obdobju kolonializma. »Medtem ko je prva predmet empirično pridobljenih ugotovitev, je drugo tako intelektualni projekt kot transnacionalno stanje, ki poleg novih možnosti vključuje tudi določene krize identitete in predstavitve.«¹⁵

Moji pomisleki pri uporabi koncepta postkolonializma za Balkan se v glavnem nanašajo na prvi način razumevanja postkolonializma. In zakaj imam te pomisleke?

Postkolonialne študije so kritika postkolonialnosti, se pravi stanja v tistih delih sveta, ki so bili nekoč kolonije. Mislim, da se osmanskega cesarstva ne more obravnavati kot poznega kolonialnega cesarstva. Prav tako ne mislim, da se lahko na ta način obravnava odnos med Sovjetsko zvezo in Vzhodno Evropo (sovjetski odnos do Centralne Azije ali Kavkaza pa je čisto druga stvar, stvar kolonialnega imperija *par excellence*).¹⁶ To trditev lahko razložim na dva načina, induktivno in deduktivno.

V primeru osmanskega imperija, katerega dediščina je po moje zelo dolgo označevala Balkan, bom skušala prikazati vrsto značilnosti, zaradi katerih po moje nikakor ne moremo označevati cesarstva kot kolonialni imperij. Kot prvo, ni obstajala nobena vrzel ali inštitucijska in zakonska razlika med prestolnico in drugimi kraji. Drugič: ni obstajala niti kaka prejšnja stabilna tvorba, ki bi lahko kolonizirala druge. Osmansko carstvo je postalo razvejan državni

¹⁴ Omenila sem že delo *Balkan As Metaphor*: V tem primeru imamo na voljo še eno korelacijo, ki pojasnjuje posebno nagnjenje do teorije postkolonializma v bivši Jugoslaviji – in to celo prej oziroma ne glede na osamosvojitvene vojne v 90. letih 20. stoletja. Od štirinajstih prispevkov v tem zborniku so jih devet napisali avtorji iz bivše Jugoslavije, torej iz generacije, ki je bila vzgojena v obdobju Tita. Tito je imel jasne ambicije in si je uspešno pridobil vodstvo med Neuvrščenimi, Jugoslavija pa je imela poseben odnos z Indijo. Mnogi intelektualci, med njimi tudi nekaj tistih, ki so napisali prispevke za zgoraj omenjeno publikacijo, so študirali v Indiji ali pa so jo vsaj obiskali, vsekakor pa so z njo vzdrževali intelektualne stike. Poleg tega primera, ki ilustrira jasno povezavo med balkanizmom in postkolonializmom, se drugi primeri uporabe postkolonialne teorije med pisci iz Vzhodne Evrope nanašajo v glavnem na obdobje postsocializma in na vpletenost Vzhodne Evrope v proces globalizacije: József Böröcz, *Empire and Coloniality in the 'Eastern Enlargement' of the European Union*, v: *Empire's New Clothes: Unveiling EU Enlargement* (ur. József Böröcz in Melinda Kovács). *Central Europe Review*, 2001, str. 4–50 (<http://www.ce-review.org>); Henry F. Carey in Rafal Raciborski, *Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia?* v: *East European Politics and Societies*, 18:2, 2004, str. 191–235.

¹⁵ David Spurr, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*, Duke University Press, 1993, str. 6.

¹⁶ Carey in Raciborski se v delu *Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia?* ne strinjata s tem mnenjem. Postkolonialno paradigmo ne uporabljata samo pri bivši Sovjetski zvezi, ampak pri vseh bivših sovjetskih satelitih, celo pri Jugoslaviji in Albaniji. To utemeljujeta s trditvijo, da so »Sovjeti komunistični sistem indirektno izvozili, pa čeprav so jih izgnali iz dobršnjega dela Balkana.« (200). To absurdno razlago lahko tudi zasukamo in rečemo, da je zahodna ideologija, na primer marksizem, kolonizirala celo samo Sovjetsko zvezo.

stroj in je zraslo v prostrano državno tvorbo, ki je bila v vseh svojih delih organska celota. Tretjič: carstvo ni imelo nobenega misijonarskega kompleksa, da mora izboljšati ali civilizirati druge kraje, tako kot sta ga imeli Francija ali Anglija s svojimi kolonialnimi podvigi. In še četrtič: po osmanskem cesarstvu ni ostalo prav nič vladajoče kulturne usedline, ki bi se jo dalo primerjati z jezikovno in splošno kulturno vladavino Angležev na indijski podcelini in drugje, ali pa Francozov v Afriki in v Indokini.

Vsi ti dejavniki se nanašajo tudi na Habsburžane. Kar zadeva imperij dinastije Romanov, je ta bil, kot smo že omenili, odličen primer kolonialnega cesarstva na vzhodu in na jugu. Če pa pogledamo njegov odnos in povezave z Balkanom, pa zgoraj navedene štiri točke v glavnem držijo. Isto bi tudi dejala za odnos med Sovjetsko zvezo (kot primer možnega imperija, čeprav zgodovinsko spornega)¹⁷ in njenimi vzhodnoevropskimi sateliti.

Naj bo človek zelo pikolovski okoli tega? Morda ne. Za katerekoli strukturaliste se španski imperij ne razlikuje kaj dosti od rimskega, osmanskega, angleškega, ruskega itd. Na svoj način so vsi imperiji in vsi kolonialnega tipa. Vendar bi me zelo začudilo, če bi na kakšnem posvetovanju organizirali panel o postkolonialni rahločutnosti Galcev iz petega stoletja ali o Iberiji v šestem stoletju, po zlomu rimskega cesarstva. Čeprav sta univerzalistična, sta genealogija postkolonializma in njegov nadaljnji razvoj vendarle zelo opazna na indijskem podkontinentu in v Afriki 19. in 20. stoletja. Še celo narava postkolonializma v Latinski Ameriki je vprašljiva.¹⁸ Razen kakega zelo vnetega zgodovinarja pa razlika med postimperialnim in postkolonialnim večine ne zanima kaj dosti, kot je jasno razvidno iz naslednje izjave: »Naj je balkanski nacionalizem postimperialnega ali postkolonialnega značaja, je treba jasno povedati, da ostaja precej na robu zavesti.«¹⁹ To obmejnost balkanskega nacionalizma lahko zlahka ovržemo, osupljiv pa je ta ošaben odnos do razlike med imperialnim in kolonialnim.²⁰ Navsezadnje gre v obeh primerih za zelo različen teoretski okvir.

V sicer pozitivni oceni moje knjige mi Gregory Jusdanis zameri, ker nočem gledati na balkanske družbe kot na postkolonialne: »Čeprav je res, da so bili socialni, politični in gospodarski odnosi med evropskimi cesarskimi silami in njihovimi prekomorskimi posestmi drugačni kot tisti med osmansko državo in Balkanom, zakaj ne bi mogli vojn za neodvisnost označiti kot postkolonialne?« Nadalje opozarja, da lahko poskuse nacionalističnih historiografij, da bi očistile svoje izročilo osmanske zapuščine, gledamo kot na postkolonialno prizadevanje, da bi zanikali kulturne vplive prejšnjega gospodarja. Potem zastavi tole vprašanje: »Kaj ni to tudi tipična reakcija vsakega nacionalističnega gibanja – da se oddalji od državne tvorbe, kateri se upira?«²¹ Seveda je, vendar tako pristanemo na sredi metodološke besedne igre: je prav vsako nacionalno gibanje nujno protikolonialno, in ali mora res zmeraj ustvariti postkolonialne

¹⁷ O cesarskih in kolonialnih značilnostih Rusije in Sovjetske zveze gl. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917* (ur. Daniel R. Brower in Edward J. Lazzerini). Bloomington: Indiana University Press, 1997; Theodore R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996; Alexandre Benningson, *Colonization and Decolonization in the Soviet Union*. *Journal of Contemporary History*, 4, 1969; Hélène Carrière d'Encausse, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nations*. London: Basic Books, 1994; Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press, 1994; Robert Strayer, *Decolonization, Democratization and Communist Reform: The Soviet Collapse in Comparative Perspective*. *Journal of World History*, 12, 2001.

¹⁸ Še posebno v delu L. Klora de Alve, *Collonialism and Postcoloniality as (Latin)/American Mirages*, v: *Collonial Latin American Review*, 1, 1992, str. 3–23.

¹⁹ Dušan Bjelić, *Introduction: Blowing Up the 'Bridge'*, v: *Balkan As Metaphor*, str. 6.

²⁰ To bi lahko argumentirali tudi s trditvijo, da so na primer Združene države imperialistična sila, niso pa kolonialni imperij.

²¹ *Journal of Modern Greek Studies*, 16:2, 1998, str. 376.

razmere? Ali Kurdi v Turčiji ali Iraku bijejo boj proti kolonializmu? Je bila vzhodnoevropska »žametna revolucija« leta 1989, na primer, antikolonialistična revolucija? Je nacionalizem Hrvatov, Slovencev, bosanskih muslimanov ali kosovskih Albancev kulminiral v protikolonialni vojni proti srbskim kolonizatorjem? Je ETA postkolonialna avantgarda baskovskega nacionalizma? Morda je to moja profesionalna deformacija, ampak mislim, da so časovne in prostorske podrobnosti pomembne. Ne samo, da se tako izognemo napačnemu razumevanju, ampak tudi iz etičnih vzrokov. Osvobodilno ogrinjalo postkolonializma veliko prepogosto uporabljamo kot izgovor za nenehno objokovanje samih sebe kot žrtev.

Ne gre pa samo za to, kako definiramo kolonialne imperije, ampak tudi kako vidimo sami sebe. Kljub vsemu je subjektivnost pomembna. Nobeni od balkanskih enot, ki so bile pod osmanskimi vladarji, se ni zdelo, da bi bila v kolonialnem odnosu. Edini, ki je vztrajal pri svojem na pol kolonialnem statusu, je bil osmanski imperij sam, kar so izjavljali nekateri njegovi intelektualci iz tistega časa in iz obdobja turške republike. V nasprotju s Wallersteinovo teorijo svetovnih sistemov postkolonialne študije še do danes niso izvedle metodološkega prodora na Balkan in na celotno Vzhodno Evropo. Wallersteinova teorija je bila izjemno popularna v Grčiji in v Turčiji in celo pred letom 1989 pogosto omenjana v nekaterih vzhodnoevropskih državah.

Nazadnje pa se prav vsaka tehtna analiza dotika vprašanj, ki si jih tu zastavljamo, in se sprašuje po najbolj ustreznih odgovorih. Vprašanje, ki me zanima že dlje časa, je vprašanje ontologije Balkana. Ko sem se trudila rekonstruirati dogodke, sem razvila idejo o Balkanu kot o zapuščini osmanskega cesarstva, potem ko sem se dolgo časa ubadala z dekonstrukcijo te razprave. Bojim se, da so nekateri, ki so bili preveč nestrpni, da bi moj tekst pazljivo prebrali, to napačno razumeli. Tu ne bom ponavljala svojih argumentov, ampak jih bom raje formulirala na drug način: bistvo vsega tega je nekaj, kar na hitro izgleda zgolj kot akademsko vprašanje, vendar pa mislim, da ima resne znanstvene, politične in moralne posledice: kako naj se lotimo preučevanja neke regije?

Tako kot druge tvorbe (države, mesta ali vasi) tudi regije najlažje definirajo njihove meje. Zato so bile meje zelo dolgo ena najbolj priljubljenih tem za analize, posebno v zvezi z raziskavami identitete. Prav meje so tista prva izbira, ker se razločevanje takih tvorb začne prav na robu, na obronku. Ker sta identiteta in različnost (drugáčnost) očitno v simbiotičnem odnosu, so njune najočitnejše značilnosti prav v tej mejnosti. Posledično je drugačnost postala temeljna kategorija ne samo družbene izkušnje, ampak tudi socialne analize, in je v preteklem desetletju odločno prodrla v historične raziskave. Vendar pa se je izkazalo, da so meje dokaj problematična zadeva. Eden od vzrokov je to, da se tudi same spreminjajo ali pa so podvržene različnim kriterijem (geografskim, političnim, etičnim, kulturnim, in tako dalje). V primeru Balkana je ta težava zelo očitna takrat, ko je potrebno definirati njegove severne meje: je Romunija del Balkana? Je Slovenija? Kaj pa Hrvaška? In Madžarska? Definiranje njegovih meja na vzhodu, zahodu in jugu izgleda na videz lažje, ker ga objemajo morja, a vendar: je Egejsko morje res tako ostra meja med Grčijo in obalo Anatolije? Je Jadransko morje resnična meja med Italijo in Dalmacijo? Še važneje: posledica pretiranega osredotočanja na meje je nezdrava obsedenost z različnostjo, z razločki, se pravi z drugačnostjo.

V zadnjem času se je zgodil močan premik od raziskav mejnih območij k sedaj tako modernem pojmu raziskave prostora. Ta pristop odmerja več in zaslužno pozornost kohezivnim procesom in strukturam znotraj neke tvorbe. Iz njega so nastala dragocena dela, vendar pa vsebuje tudi potencialne nevarnosti. Napomembnejša od njih, ki se tihotapi skozi zadnja vrata, je tehtnost. To ni posledica kakega primanjkljaja v teoriji, ki so jo premišljeno in na rafiniran način razvili v glavnem geografi in antropologi. Ti podarjajo povezavo med znanjem, močjo,

in prostorjenjem in opozarjajo tako na metaforične kot na materialne značilnosti »prostora«. ²² Prej je to posledica včasih prenažle in nepremišljene uporabe tega pojma v konkretnih zgodovinskih raziskavah. Pojem »prostor« čisto nekritično povezujejo z etničnostjo ali narodom – tako na primer beremo v literaturi o prostoru o razvoju angleškega, grškega, albanskega ali še kakega drugega naroda – in to nenamenoma replicira državne in nacionalistične zahteve pod krinko novega znanstvenega žargona, ali pa ustvarja precej statične in nezgodovinske strukturalne analize.

S temi predpostavkami v mislih bom torej predstavila koncept zgodovinske zapuščine. Menim, da ta ne želi izriniti pojma prostora. Prav nasprotno, ohranja dragocene značilnosti analize prostorjenja in obenem izičičuje vektor časa in ga bolj precizno umešča v zgodovino. Kakor je mogoče slišati v popularni igri o hladni vojni z naslovom *A Walk in the Woods* (Sprehod po gozdu), je »zgodovina le geografija, ki je razpotegnjena skozi daljše zgodovinsko obdobje.« ²³ Na tem mestu se bom malce bolj posvetila elementu časa v tej enačbi. Kakšen je torej odgovor na zavajajoče preprosto vprašanje, kaj je regija? Vsake regije se je mogoče lotiti kot kompleksnega rezultata prepletenosti številnih zgodovinskih obdobj, izročil in zapuščine. Čeprav se boleče zavedam, da so kategorije v humanistiki že dolgo zasedene, se ne morem domisliti ničesar boljšega, kot da skušam natančno razložiti, s čim jih želim napolniti.

Izmed zgornjih treh kategorij so zgodovinska obdobja še najbolj nezapletena. Označujejo časovni razpon, za katerega lahko rečemo, da ima neko notranjo doslednost, ki temelji na različnih kriterijih, in ima več ali manj določen začetek ali konec, ki najpogosteje temeljita na enem ali več pomembnih dogodkih. Zgodovinarji bi srdito razpravljali o veljavnosti dogodkov, ki bi jih bilo mogoče uporabiti kot tak kriterij, o kronologiji obdobj, nekateri pa bi povsem ugovarjali uporabi periodizacije, ki razceplja organski zgodovinski proces v navidezno nepretrgana razdobja; ta razdobja pa niso nič drugega kot neki umetno ustvarjeni in poljubno kognitivni mehanizmi. Na splošno pa bi dopustili, da je v abstraktnem strokovnem izrazju zgornja definicija več ali manj sprejemljiva.

Pri drugih dveh kategorijah, to je pri izročilu in zapuščini, pa je stvar drugačna. Raymond Williams je v svojem komentarju o izročilu zapisal, da je to »v svojem najbolj splošnem, modernem pomenu še posebej problematičen termin.« ²⁴ Ob vseh različnih pomenih, ki so se spreminjali skozi stoletja, se je splošno pojmovanje izročila kot posredovanja znanja in idej zanamcem ohranilo. Prav kmalu so ga povezali s predstavo o spoštovanju in dolžnosti do prednikov. Glede na to, da so postali deležni koncepta spoštovanja in dolžnosti le nekateri elementi iz množice izročil, Williams nadaljuje s komentarjem, da se je precej težko približati izročilu »na abstrakten ali, kar je precej pogosto, odobravajoč način.« Kar pa zadeva starodobnost izročila: »Potrebni sta samo dve generaciji, da se nekaj označi kot tradicionalno; to je povsem naravno, saj je tak pomen izročila kot aktivnega procesa.« Vendar pa Williams opaža, da se ta beseda usmerja proti *pradavnemu* in proti obredju, dolžnosti in spoštovanju.« Glede na obseg in raznovrstnost tega, kar nam je posredovano, se mu to zdi kot neke vrste »izdajstvo

²² Gl. Derek Gregory, *Geographical Imaginations*, Cambridge, MA & Oxford, UK: Blackwell, 1994, str. 63, še posebno poglavji 1and 6; idem, *Social Theory and Human Geography* (ur. Gregory, Martin, in Smith). *Human Geography*, op. cit.; *Social Relations and Spatial Structure* (ur. D. Gregor in J. Urry). London: Macmillan, 1985; L. Lefebvre, *The Production of Space*, prev. D. Nicholson-Smithe, Oxford: Basil Blackwell, 1991; R. Butlin, *Historical Geography. Through the Gates of Time and Space*, London: Edward Arnold, 1993; Dodgshon, *Society in Time and Space. O antropološkem pristopu gl. Rudolf zur Lippe, »Raum«*, v: Christoph Wulf, Hrsg., *Vom Menschen. Handbuch Historischer Anthropologie*, Weinheim und Basel: Beltz Verlag, 1997, str. 169–79.

²³ Lee Blessing, *A Walk in the Woods. A Play in Two Acts* (1898), quoted in William Wallace, *Central Europe. Core of the Continent, or Periphery of the West?*, London: Eleni Nakou Foundation, 1999, str. 5.

²⁴ Raymond Williams, *Keywords. Vocabulary of Culture and Society*, dopolnjena izdaja. New York: Oxford University Press, 1985, str. 318.

in predaja«. Prav tako opozarja, da sočasno obstaja tudi omalovažujoč odnos do izročila, še posebno po pojavu teorije modernizacije, kjer se pogosto v svoji pridevniški obliki ta termin uporablja za opisovanje »navad ali prepričan, ki so nenaklonjene takorekoč vsaki novosti.« Ker pa to ni v splošni rabi, se bom za namen te analize držala njenega prevladujočega pomena: »V angleščini se izročilo ohranja kot opis splošnega procesa posredovanja naslednjim rodovom, vendar pa vsebuje zelo močno in često prevladujočo konotacijo spoštovanja in dolžnosti.«²⁵ To prevladujoče pojmovanje izročila vsebuje več komponent: aktivno stališče, zavestno selekcijo, in izdvojitev tistih elementov, ki so bili prepoznani kot pomembnejši del izročila.

Zapuščina je splošna in pogosto uporabljena beseda, ki pa še ni vstopila v ozko specializirani besednjak zgodovinarjev ali drugih družboslovcev (z izjemo pravnikov) in tako ni zajeta v različne specializirane slovarje, vključno s *Keywords* avtorja Raymonda Williama. Standardni angleški slovarji ji pripisujejo dvojni pomen: 1. Pravo: darilo ali lastnina, posebno osebna lastnina, npr. denar, ki ga nekdo zapusti z oporoko; volilo. 2. Nekaj, kar se predaja iz preteklosti, od prednikov ali predhodnikov.«²⁶ Kot primer drugega navajajo različni slovarji »zapuščino starega Rima« (*The Random House*) ali »zapuščino verske svobode« (*The American Heritage Dictionary*). Tako ima poleg pravne vsebine beseda zapuščina zelo podobno konotacijo kot izročilo. Vendar pa se ta podobnost konča na zelo osnovni ravni: obe besedi označujeta proces predajanja naslednjim rodovom in tudi izdelke, ki se jih predaja naprej. Potem pa se že pojavijo pomembne razlike: za razliko od izročila zapuščina ne vsebuje aktivne, zavestne selekcije elementov, ki se predajajo potomcem. Zajema prav vse, kar se predaja iz preteklosti, pa če je to komu všeč ali ne. V tem pomenu se niti ne izneverja preteklosti niti se ne spušča na raven aktivnega poseganja v to, kar se predaja naprej. Zanamci jo sicer lahko hvalijo ali pa blatijo, vendar je to že sekundaren proces. Zapuščina kot taka je popolnoma nevtralna.

Druga dva možna kandidata sta termina dediščina in nasledstvo. Njun osnovni pomen se uporablja v pravu in označuje tako lastnino kot pravo po rodu. Prav tako pa lahko označujeta tudi »nekaj, kar se predaja naslednjim rodovom; izročilo.«²⁷ V tem pomenu sta dejansko sinonima za zapuščino. Vidimo torej, da ni nobenih semantičnih razlogov za to, da bi dajali prednost zapuščini pred dediščino ali nasledstvom. Razlog je povsem estetski: subjektivni občutek, da se kot prvo termin zapuščina ne uporablja tako pogosto, in kot drugo, da besedi dediščina in nasledstvo zvenita bolj pravniško. Zato sem sama izbrala uporabo besede »zapuščina« v njenem sintagmičnem odnosu z »zgodovinskim« – torej zgodovinska zapuščina. O njej bom govorila v naslednjem delu teksta.

Zgolj za namene tega članka ločujem med zapuščino kot kontinuiteto in zapuščino kot percepcijo (zaznavanje). Prva označuje prežitek, a obenem tudi postopno usihanje nekaterih značilnosti določene tvorbe neposredno pred njenim propadom. V drugem primeru pa zapuščina odseva, kako se je na določeno stvar gledalo ali pa se še gleda v različnih časovnih obdobjih in z vidika različnih posameznikov ali skupin. Teh dveh konceptov ne smemo interpretirati kot »resničnega« nasproti »izmišljenemu«, kakor mogoče sledi iz nemara ne najbolj posrečene uporabe terminov »kontinuiteta« in »percepcija«. Že same značilnosti kontinuitete so lahko često dojemljive s čuti, percepcije pa lahko označujejo nepretrgana, resnična družbena dejstva. Še precizneje lahko definiramo to razliko tako, da rečemo, da oba termina označujeta družbena dejstva, ki pa so različno oddaljena od izkustva. V primeru percepcije je neko družbeno dejstvo še za eno stopnjo bolj oddaljeno od neposredne resničnosti, in mogoče je postaviti ob bok naravno nasproti kulturnemu ali tekstualnemu statusu socialne interakcije.

²⁵ Ibid., str. 319–20.

²⁶ *The Random House Dictionary of the English Language*, 2. izd., New York: Random House, 1987, str. 1098. Ta izčrpn slovar navaja še tretji, sedaj zastareli pomen »služba, funkcija ali pooblastilo papeškega odposlanca«.

²⁷ *The American Heritage Dictionary*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1982, str. 607. Nasledstvo ima še dodaten, biološki pomen, in označuje prenos genetskih značilnosti.

S svojega področja lahko navedem dva konkretna primera, kako lahko ti dve kategoriji uporabimo: Balkan in Vzhodna Evropa. Če pogledamo številna zgodovinska obdobja in izročila ter zapuščino, ki so oblikovali Jugovzhodno Evropo, so bila nekatera od teh časovnih obdobij in zapuščin sinhrona ali pa so se delno prekrivala, druga so si sledila ali pa so bila popolnoma izolirana drugo od drugega;²⁸ nekatera so se dogajala na istem geografskem ozemlju, druga spet v različnih makroregijah jugovzhodne Evrope.²⁹ Prav tako jih lahko razvrščamo po vplivu, ki so ga imela na različne segmente družbenega življenja: političnega, gospodarskega, demografskega, kulturnega, itd. Lahko jih navedemo celo množico: romansko obdobje, bizantinsko, osmansko ali komunistično so med najpomembnejšimi političnimi zapuščinami. Na verskem področju lahko izdvojimo izročilo krščanstva, islama ali židovske vere, skupaj s številnimi sektami in vejami. Na umetniškem in kulturnem področju lahko govorimo o zapuščini predgrškega obdobja, Grkov, številnih etničnih skupin, ki so se naselile na polotoku, in tako dalje. Z vidika družbe in demografije moramo omeniti zapuščino množičnih in nenehnih migracij, etnične raznolikosti, polnomadstva, mogočne in egalitarne sfere poljedelstva, pozne urbanizacije nasproti nepretrganemu življenju v mestih, itd.

Izmed političnih zapuščin, ki so oblikovale ves jugovzhodni evropski polotok (obdobje grške antike, helenizma, rimskih vladarjev, itd.), lahko izdvojimo dve, ki sta usodno vplivali na obdobje do 19. stoletja. Eno je tisočletno obdobje Bizanca, ki je imelo globok vpliv na politične, institucionalne, pravne, verske, in splošno kulturne razmere. Druga je petstoletna vladavina Turkov, ki je dala polotoku ime in vzpostavila najdaljše obdobje politične enotnosti na tem območju. Ne samo, da je del jugovzhodne Evrope v tem obdobju dobil novo ime; predvsem turški elementi, ali pa tisti, ki jih imamo za turške, so oblikovali današnje stereotipe o Balkanu. V ozkem pomenu lahko celo trdimo, da je Balkan pravzaprav zapuščina Turkov.

Kot sem že dejala, je zapuščina kot kontinuiteta drugačen pojem od tistih, ki označujejo značilnosti osmanske državne tvorbe ali obdobja osmanskega cesarstva na splošno. To je proces, ki se je začel *potem*, ko je osmansko cesarstvo prenehalo obstajati na določenih območjih, ki so se kasneje oblikovala v države naslednice. Je skupek značilnosti, ki so bile predane potomcem predvsem z vidika zgodovinskega položaja v 18. in 19. stoletju. Nadalje sem poskusila podati sistematičen pregled delovanja turške zapuščine kot kontinuitete na področju kulture, družbenih procesov in gospodarstva, kjer je trajala različno dolgo. Praktično na vseh področjih razen na demografskem in na področju popularne kulture je bil prelom izvršen skoraj takoj po pridobitvi politične neodvisnosti posameznih balkanskih držav in je bil v splošnem zaključen do konca prve svetovne vojne. Po tem obdobju pa se je spremenil v zapuščino, in to zapuščino percepcije. Na demografskem področju pa je osmanska zapuščina trajala še nekaj časa in se je – kar je še pomembnejše – prepletla z vplivi turške nacionalne države in se postopoma

²⁸ O obdobjih, ki so potekala sinhrono in so se delno prekrivala, bi lahko govorili na primeru poznorimskega, bizantinskega in zgodnjega osmanskega cesarstva. Dober primer je tudi obdobje množičnih migracij iz osrednje Azije, ki so dosegle svoj vrh v 4. in 5. stoletju in pustile za sabo številne politične zapuščine in družbeno zapuščino polnomadstva; njihov vpliv se je čutil tja do 15. in 16. stoletja. Isto bi lahko dejali za sinhrono učinke cele vrste verskih sistemov na tem območju, tako v smislu zapuščine kot tudi še aktivnega procesa. Primer premora med obdobji in neznatnega ali pa sploh nobenega prekrivanja med zapuščinami sta obdobje in zapuščina helenima, na primer, ali komunizma. Resda intenzivnost zapuščin polagoma upada, načelno pa se še vseeno delno prekrivajo.

²⁹ Primer prvih je obdobje Bizanca in osmanskega cesarstva in njuna zapuščina. Pred 16. stoletjem je bilo območje vpliva bizantinskega imperija in osmanskega cesarstva prostorsko skoraj popolnoma naključno, tako v Evropi kot v Mali Aziji. Kmalu po začetku 16. stoletja se je osmansko cesarstvo začelo širiti v Vzhodno Afriko in še drugam. V jugovzhodni Evropi pa sta tako prostor zgodovinskih obdobij kot prostor zapuščin naključna. Kot primer drugih lahko navedemo drugi dve obdobju in zapuščini: rimski imperij, katerega ozemlje je zajemalo pas od britanskih otokov do Kaspijskega morja in Mezopotamije in je vključeval jugovzhodno Evropo, ne pa večino severne in centralne Evrope, in pa obdobje komunizma s svojo zapuščino. Komunizem je bil razširjen v delu jugovzhodne Evrope in v celotni vzhodni Evropi in se je preko evrazijske kopnine raztezal v osrednjo Azijo (in celo Kitajsko).

transformirala. Po drugi strani pa je osmanska zapuščina kot percepcija proces interakcije med stalno razvijajočo in nabirajočo se preteklostjo in pa stalno razvijajočimi se percepcijami generacij ljudi, ki v sedanjem času redefiniirajo svoje videnje preteklosti; skratka, ne zadeva rekonstrukcije, ampak konstrukcijo preteklosti v delih s področja historiografije, leposlovja, novinarstva, in v vsakodnevnih razpravah. Zapuščina kot percepcija je trdno usidrana v razpravo o balkanskem nacionalizmu in je ena od njegovih najpomembnejših nosilnih stebrov; prav tako ima ta zapuščina osupljivo enake značilnosti v vseh balkanskih državah. Prav zato, ker je v središču proces utrjevanja sedanjih družbenih ureditev, in zlasti legitimizacije države, se bo gotovo pojavljala še kar nekaj časa.

Države, ki po definiciji spadajo med balkanske (to so tiste, ki so bile v zgodovinskem območju osmanskega cesarstva), se že nekaj časa vztrajno odmikajo od svoje turške zapuščine in s tem tudi od svojega balkanskega značaja. Tu želim močno poudariti, da ta izjava ne vsebuje prav nobenega vrednotenja. Tudi glede na to sem navedla tezo, da je to, čemur smo danes priča na geografskem območju Balkana – to je odpravljanje še zadnjih ostankov cesarske zapuščine etnične raznoterosti in sožitja³⁰ in zamenjava le-te z institucionaliziranimi etnično homogenimi enotami – prav lahko višja stopnja dokončne evropeizacije na tem območju in konec historičnega Balkana, obdobja osmanskega cesarstva in turške zapuščine.

Sedaj pa pogledjmo širše območje Vzhodne Evrope. Na nek način – to je geografsko – ta zaobjema tudi Balkan, vendar pa je v političnem in zgodovinskem pomenu v obdobju hladne vojne Balkan pravzaprav razdelila. Naj ponovim: če pogledamo zgodovinska obdobja, izročilo in zapuščine, ki oblikujejo to, kar danes obsega Vzhodna Evropa, lahko vidimo, da so nekatera od teh obdobj in zapuščin sočasna ali se prekrivajo, druga si sledijo ali so popolnoma ločena; nekatera obsegajo celotno območje, spet druga samo nekatere sestavne dele v različnih makroregijah. Naj navedem samo en primer. Vpliv zapuščine rimskega imperija je bil izredno močan v celotni jugovzhodni Evropi (na Balkanu), a le v manjših delih centralne Evrope v pasu med britanskimi otoki do Kaspijskega jezera in Mezopotamije (in ni vključeval večino severne in velikega dela centralne Evrope). Nek kliše pravi, da je samo območje Zahodnega krščanstva (tako v katoliški kot v protestantski različici) edini in edinole pravi naslednik rimske tradicije, še posebno rimskega pravnega sistema. Vendar pa je moč slišati tudi trditev (ki je veliko prepričljivejša), da je skozi Bizantinsko cesarstvo živela dalje, nekateri ugledni zgodovinarji pa so mnenja, da tudi kasneje, skozi osmansko cesarstvo. Prav tako je komunizem obvladoval Vzhodno Evropo (z velikim delom Balkana) v pasu od evrazijske kopnine do osrednje Azije (in tudi Kitajsko).

To naj sodobnejšo zapuščino, čeprav po letih tudi najkrajšo, navadno zanemarjajo, in to ravno tisti, ki vztrajajo pri tem, da so prejšnje cesarske zapuščine trajne. Naj izrazim dokaj predrzno misel: popolnoma absurdno je iskati zapuščino socialističnega obdobja v Vzhodni Evropi. »Vzhodna Evropa« sama je v političnem smislu socialistična zapuščina. Med obema vojnama je delovala kot *cordon sanitaire* proti boljševizmu. Po drugi svetovni vojni se je njena namembnost (oblikovana v 19. stoletju) vmesnega prostora, ki drži v ravnovesju dva centra politične in gospodarske ekspanzije, to je Zahodno Evropo in Rusijo, dramatično spremenila. Vsak, ki je kdaj živel v Vzhodni Evropi pred letom 1989, se bo strinjal, da je ta predstava smiselna samo v primeru, da pomeni politični sinonim za Evropo Varšavskega

³⁰ Jasno poudarjam, da ne želim idealizirati obdobja cesarstva, ampak samo pokazati, da je imelo drugačno organizacijsko strukturo kot nacionalna država. Vsako »nostalgijo za cesarstvom« je moč hitro odpraviti, če dobro poznamo sile, ki so bile zatirane, ki so se proti temu borile, in ki so nazadnje cesarstva zrušile. To se morda zdi očitno in nepomembno, vendar se zaradi sedanjega trenda po romantičnem olepševanju nekdanjih imperijev (britanskega, habsburškega, osmanskega, in ne še čisto – ampak kmalu – tudi ruskega), ki je zajel celo akademske kroge, čutim primorana, da vključim tudi to pripombo.

pakta. V tistem času sta bili Grčija in Turčija del Zahodne Evrope, neka šala pa omenja, da bi Portugalska s svojo revolucijo nageljčkov prav lahko postala tudi del Vzhodne Evrope. Kakor ostali podobni procesi je tudi obdobje socializma teklo nepretrgoma in je bilo zelo kompleksno. Končalo se je okrog leta 1989, trenutek kasneje pa je že prešlo v zapuščino. V razdelku zapuščina kot kontinuiteta lahko najdemo delovanje socialistične dediščine na različnih področjih: političnem, gospodarskem, socialnem, ali na področju *mentalité*; in prav v vseh postkomunističnih deželah so si presenetljivo podobne. Za večino tranzitologov je Vzhodna Evropa najpogostejša in najbolj logična referenčna izbira, pa naj jim je to všeč ali ne. Zapuščina socializma kot kontinuitete odraža različne stopnje trajanja na posameznih področjih in v posameznih državah. Pa tudi ta zapuščina se bo, tako kot vse druge, sčasoma razblinila in bo odrinjena v sfero percepcije.

Takoj ko začnemo obravnavati Vzhodno Evropo kot izrazito zgodovinsko zapuščino (sama menim, da to pomeni socialistično oziroma komunistično zapuščino), se pojavi domneva, da je tudi ona omejena oziroma da ni trajna. Vendar se v zgodovinskem procesu te stvari ne dogajajo nenadoma, marveč postopoma. Dolgoročno gledano Vzhodna Evropa počasi izginja. V obdobju naslednjih desetih, dvajsetih, petdesetih ali sto let bo verjetno postala del evropskega institucionalnega aparata. Na področju percepcije pa lahko govorimo o abstraktni izkušnji dveh ali treh generacij. Čeprav bo Vzhodna Evropa kot posebna kategorija verjetno izginila, bo veliko težje izbrisati vzorec obnašanja, tako navznoter kot navzven. Eden od razlogov, zakaj omenjam ta koncept in to zapuščino, je ta, da sta najpomembnejši kategoriji, znotraj katerih je treba zgodovinsko umestiti nedavna razglabljanja o Centralni Evropi in Balkanu. V luči teženj po osamosvojitvi v 80. in zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja pripada Centralna Evropa, kljub retoričnim frazam o pripadanju nekemu kvazi habsburškemu ali zahodnoevropskemu svetu, hermeneutičnemu področju Vzhodne Evrope (naj ponovim, da koncept Vzhodne Evrope ni nekaj večnega, ampak označuje zgodovinsko izkušnjo obdobja hladne vojne).

Državna socialistična oziroma komunistična zapuščina je zadnja v vrsti zapuščin in je, kot je že bilo povedano, postala zapuščina šele po koncu socialističnega obdobja v poznih 80. in zgodnjih 90. letih 20. stoletja. Za razliko od zapuščine osmanskega cesarstva, ki vsebuje, kot sem že omenila, značilnosti le zadnjih dveh stoletij osmanskega obdobja, pa bi obsegala zapuščina socialističnega obdobja zaradi njegove relativne kratkosti značilnosti vsega petdeset- ali sedemdesetletnega obdobja. Vendar je to razdobje socializma le podkategorija veliko obsežnejšega pojava; nekateri zagovarjajo mnenje, da se je ta pojav sam že spremenil v zapuščino, drugi pa menijo, da ta proces še ni končan. Tu seveda mislim na tisto, kar je sledilo osmanskem obdobju in kar je – odvisno od preferenčne paradigme oziroma terminologije – Wallerstein označil kot svetovno kapitalistično ekonomijo, Marx kot kapitalistični način proizvodnje, Max Weber pa kot »železno kletko« kapitalistične sodobnosti; spet drugi so jo imenovali doba industrializacije, urbanizma, modernizacije ali globalizacije in njenega neenakomernega vpliva. Zygmunt Bauman jo imenuje sodobnost z razsvetljenkim sporočilom, v kateri sta kapitalizem in socializem »za vekomaj poročena s svojo navezanostjo na modernizem, obdobje, v katerem se celo sodobnost sama preminja v zapuščino.«³¹

Premišljanje o zgodovinskih zapuščinah s svojo simultanstvo ali prekrivanjem in s počasi pojemajočimi posledicami nam omogoča poudariti kompleksnost in plastičnost zgodovinskih procesov. V primeru Balkana in vse Vzhodne Evrope nam to omogoča, da ju rešimo iz izčrpavajoče diahronske in prostorske getoizacije in ju umestimo v mnogovrsten kognitiven okvir prostora in časa. Na ta način Evropa postane kompleksen palimpsest raznovrstno oblikovanih enot, ki ne le da odkrivajo poroznost notranjih meja, ampak tudi porajajo dvome v absolutno stabilnost zunanjih.

³¹ Zygmunt Bauman, *Intimations with Postmodernity*, New York, 1992, str. 222.

Poigrala sem se z idejo, da bi poskušala ustvariti digitalno podobo, ki bi nazorno prikazala zgornji koncept: na vzorcu palindroma bi različne zapuščine na vodoravni lestvici označila z različnimi barvami. Mesta, kjer bi se prekrivale, prav tako pa njihove nenaključne meje in njihove faze, bi nazorno ponazarjala relativnost regionalnih meja skozi daljša zgodovinska obdobja. Obenem pa bi že prav ta njihova vizualna podoba, namreč to, da bi vsako posamezno zapuščino označili z eno barvo, odkrila bistvo in homogenizirala vsako posamezno zapuščino. Prav tako bi bilo zanimivo, če bi si lahko živo predstavljali dejstvo, da bi bili strukturalno kognitivni deli različnih zapuščin, na primer odnos do lastnine, zgradba družine ali državne inštitucije, obarvani v nianse iste barve na vertikalni lestvici. Vendar pa bi to končno podobo tako otežkočilo, da bi postala vizualno neučinkovita in ne bi mogla ponazoriti tega, kar bi želeli, čeprav bi bila bližje realnemu stanju. Saj navsezadnje živimo – kot menijo nekateri sodobni filozofi – bolj v »družbi podob« kot v »informacijski družbi«. V tej družbi lahko opazujemo bolj spopad podob kot spopad idej. Bolj kot duh časa prevladuje v njej podoba časa, stereotipe so zamenjale stereo podobe, predsodke pre-podobe, Orwellov novorek pa so nadomestile nove podobe. Da bi bila čim bolj razpoznavna in učinkovita, podoba *ab definitio* spreminja resničnost veliko bolj kot pa *logos* (definicija). Zato veliko rajši ostajam pri vizualno nepopolnih, a bolj zapletenih besednih metaforah palimpsesta, pa čeprav bodo te dosegle precej manj številno občinstvo.

Če predstavlja zgornje razglabljanje o upoštevanju zgodovinske zapuščine sprejemljiv in plodonosen odgovor na vprašanje, ki sem ga zastavila, ali bi umeščanje v postkolonialno paradigmo ali položaj lahko dalo kake globlje odgovore? Menim, da ne. Čeprav pozdravljam alternativne paradigme in še naprej zelo občudujem mnoga dela o postkolonializmu, pa sem mnenja, da zamenjava ene meta-pripovedi s kako drugo imenitno teorijo ni prava rešitev. Vse je odvisno od tega, kakšna vprašanja si zastavljamo. Čeprav bi morda kdo čisto upravičeno lahko rekel, da je to dlakocepsko početje, se strinjam, da lahko prevelik poudarek na abstraktnih vzorcih odnosa med znanjem in močjo ovira našo zmožnost prepoznavanja odločilnejših, konkretnjših, in konec koncev tudi bolj umazanih dogodkov v zgodovini.³² Poleg tega pa ne verjamem, da predstavlja teoretsko podprt empirizem (oziroma poenostavljeno povedano, pretirano natančna izobraženska učenost) kak poseben izziv teoretičnim raziskavam.

Čeprav moram priznati, da sem pristranska, kar zadeva zgodovino in celo empirijo, še zmeraj rajši gledam na svet iz letala kot pa iz vlaka. Vendar pa obenem še vedno raje opazujem svet iz letala kot pa iz rakete, to zadnje pa prepuščam neustrašnim teoretikom. To pa ne pomeni, da si lastim neko privilegirano, »objektivno« srednjo pot. Iz estetskih in disciplinskih razlogov mi je bolj všeč srednja pot in pogled pri srednji hitrosti; kot vemo, pa ni prav nobeden pogled resničnejši od drugih. Pač izhaja iz drugačnega zornega kota in razdalje. Želim samo reči, da zgodovinski pogled lahko obrodi določene predstave, ki jih lahko zgrešimo, če gledamo od preveč blizu ali predaleč, in meni so te predstave všeč.

Obenem sem tudi izjavila, da se moji pomisleki nanašajo v glavnem na način, kako se lotevamo postkolonializma kot zgodovinskega pojava. Če pogledamo še drugi pristop, kot ga je definiral Spurr, se stvari še bolj zapletejo: iskanje alternative k razpravam o kolonialnem obdobju, kar je obenem intelektualni projekt in nadnarodno stanje, poleg novih možnosti vključuje tudi določene krize identitete in predstav. Tu se pojavi zanimiv zasuk, zlasti pri razumevanju subjektivnosti. Omenila sem že, da na Balkanu samih sebe niso razumeli v kolonialnih okvirih, nekaj je bila to le trditev o polkolonialnem statusu za časa osmanskega cesarstva. Sodobni vzhodnoevropski intelektualci, to je intelektualci iz časa po letu 1989, se vedno bolj vidijo podrejene nasproti velikim zahodnim centrom, ki producirajo znanje in nove ugotovitve; nekateri

³² »Uvod«, v: *Postcolonial Studies and Beyond* (ur. Loomba, Kaul, Banzl, Burton and Esty), str. 43 (v rokopisu).

od teh intelektualcev celo jasno govorijo o intelektualnem neoimperializmu, neokolonializmu in samokolonializmu; od tod torej izvira identificiranje s postkolonialnostjo. Moje mnenje je, da tu nastane odprtina, skozi katero teorija postkolonializma najde odprta ušesa med novo intelektualno srenjo. Potem je tu še neogibno vprašanje lokacije. Večina kritikov balkanizma dela na zahodnih univerzah ali pa v nevladnih organizacijah, te službe pa vzbujajo asociacije na povzročitelje in na nasprotnike postkolonializma. Vendar to ni posebnost Balkana, ampak je značilno za vso Vzhodno Evropo. Tako imamo sedaj nedvoumno povezavo med številnimi vzhodnoevropskimi intelektualci in postkolonializmom, in čeprav trdim, da ta povezava ni nastala preko balkanizma, si še vedno zasluži podrobnejšo analizo.

Vendar pa tudi ta nekoliko razširjeni koncept ni povsem neproblematičen. John Kelly je v postkolonialni teoriji identificiral tri pomembne paradokse; nekatere je mogoče poimeno-ovati po delu njihovih najvplivnejših teoretikov. Enega izmed njih, ki se nanaša na delovanje podrejenih skupin, je v svoji slovitvi izjavi takole definirala Gayatri Spivak: »Ali lahko tisti, ki so v podrejenem položaju, spregovorijo?« S tem je želela vprašati, ali so dovolj močni, da zastopajo sami sebe, ali pa so prav zaradi odsotnost te moči v podrejenem položaju? Drugi je teza Dipesh Chakrabartyja, ki govori o moči in možni neizogibnosti zahodnih paradigem oziroma »o Evropi, ki se spreminja v province (provincializira)«. Tretji pa je razglabljanje o tem, kdaj in na kakšen način se utegne postkolonializem končati.³³

Ta tretji paradoks, ki ga je orisal Kelly in se nanaša na stališča sodobnih vzhodnoevropskih intelektualcev, se osredotoča na mejna vprašanja med postkolonialnostjo in globalizacijo. Nekateri od njih menijo, da je globalizacija naslednica in »poznokapitalistična osvoboditeljica izpod postkolonialnosti, ko se svet pomika od Zahodne sodobnosti proti sodobnosti nasploh ali pa k različicam te sodobnosti, in tako negira vse sledi asimetričnih kolonialnih odnosov.« Protiargument, ki ga je odločno izrazil Kelly, pa pravi, da sta »postkolonialnost in globalizacija samo obe strani istega kovanca, kovanca ameriške moči.« Njegova teza je, da »postkolonialnost lahko preneha le takrat, ko bo nasprotovanje ameriški moči tako silovito, kot je bilo nasprotovanje moči Evrope in bodo omejitve, ki so bistvene za formalne simetrije politične sedanjosti, tako dokončno premagane, kot so bile premagane formalne asimetrije kolonialne preteklosti.«³⁴ In prav v tem kontekstu je Judit Bodnar poudarila novo skupno vzhodnoevropsko izkušnjo obrobnosti. Zelo prepričljivo je orisala podobnosti med postkolonialno in socialistično teorijo. In čeprav je pazljivo potegnila ločnico in se s tem izognila razširitvi kolonialnosti tudi na območje Vzhodne Evrope, vseeno predlaga, da bi sem vključili tudi kategorije, ki so bile do sedaj uporabljene skoraj izključno za konceptualizacijo izkustev iz območij, ki ne ležijo na zahodu.³⁵

Na koncu bi želela spregovoriti še o tisti težavi, ki se pojavlja v drugem paradoksu in zadeva vzhodnoevropske študije, vključno z Balkanom. Nekateri naši kolegi, ki preučujejo druge dele sveta, večinoma Srednji Vzhod in Južno Azijo, so opazili, da vlada med ljudmi iz Vzhodne Evrope nekakšen ontološki *strah* pred »decentralizacijo« Evrope.³⁶ Že mogoče, vendar pa

³³ *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (IESBS)*. Ur. Neil J. Smelser in Paul B. Bates. Amsterdam, New York: Elsevier Science, 2001, str. 11845–8.

³⁴ IESBS, str. 11848. Gl. Tudi J.D. Kelly, *Time and the global: against the homogenous, empty communities in contemporary social theory*, v: *Development and Change*, 29, 1998, str. 839–71. Peter Hulme in Ali Behdad sta prav tako menja, da bodo postkolonialne študije in njihovo vztrajanje pri strukturalni povezavi s kolonialnimi in neokolonialnimi oblikami globalne hierarhije postale izrazito pomembne šele v sedanjem času globalizacije (»Uvod«, v: *Postcolonial Studies and Beyond* (ur. Loomba, Kaul, Banzl, Burton and Esty), str. 10 /v rokopisu/).

³⁵ Judit Bodnar, *Shamed by Comparison: Eastern Europe and the 'Rest'*, v: *Europe's Symbolic Geographies* (ur. Sorin Antohi in Larry Wolff). CEU Press (v tisku). Zahvaljujem se avtorici, da mi je dovolila vpogled v svoj tekst še pred izidom.

³⁶ Tega opažanja sicer nisem nikoli zasledila v pisni obliki, ker pa je bilo tako pogosto omenjeno v razgovorih, si zasluži omembo na tem mestu.

se sama nagibam k nekemu povsem materialističnemu predsodku: ta čisto preprosto odseva fizično dejstvo, da je Evropa (razumljena zelo ohlapno in pretežno iz geografskega vidika) tisto naravno geografsko in zgodovinsko ozadje, na katero lahko povsem ustrezno vpnemo dogodke iz katere izmed njenih podregij in v kakem določenem obdobju. Zato ne stojijo preučevalci Balkana in Vzhodne Evrope toliko pred nalogo, da »provincializirajo Evropo,« temveč da »deprovincializirajo Zahodno Evropo.« Ne samo da si je Zahodna Evropa prisvojila kategorijo Evrope, kar je imelo čisto konkretne politične in moralne posledice. V akademskih krogih je to pomenilo obvezno nujnost, da so morali preučevalci Vzhodne Evrope zelo dobro poznati znanstvene discipline Zahodne Evrope; neznanje o vzhodni polovici kontinenta, ki so ga imeli preučevalci Zahodne Evrope, pa je bilo povsem legalno. Če bo pričujoči projekt uspešen, mu bo dejansko uspelo učinkovito »provincializirati« Evropo za ostali svet do takšne mere, da se bo evropska paradigma razširila tako, da bo vključevala ne samo prečiščeni abstraktni ideal in različice moči, ampak tudi kategorije odvisnosti, podrejenosti in umazanih bojev. Mogoče pa se bo prav na tem mestu porodila možnost za pristno in plodno uskladitev med teorijo o postkolonialnosti in antibalkanizmom.

Prevedla Nives Sulič

S u m m a r y

Balkanism and postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View

Maria Todorova

This article addresses the recent tendency to place the Balkans (and, by extension, Eastern Europe) within the postcolonial paradigm. It takes a close look at two broad issues: first, the meeting points (if any) between the categories and phenomena of balkanism and postcolonialism; and second, the appropriateness or utility of approaching balkanism from a postcolonial perspective.

Analyzing first the category Balkan in its different manifestations – as name, metaphor, concrete geographic region and historical legacy – the article establishes the parallels between balkanism and orientalism as discursive formations and, at the same time, stresses their methodological distinctions. It then offers an analysis of postcolonial studies, where the postcolonial is understood, on the one hand, as a historical situation marked by the dismantling of traditional institutions of colonial power and, on the other hand, as a search for alternatives to the discourses of the colonial era. My objections to the application of postcolonialism to the Balkans refer mostly to the first way it is understood, and are based on my belief that neither the Ottoman Empire, nor the Soviet Union in its relationship with Eastern Europe can be treated as colonial empires.

In the central part of the article, I introduce the notion of historical legacy and argue that it is the most adequate heuristic device for approaching and describing historical regions. Insofar as it articulates more clearly the dynamism and fluidity of historical change, this category has numerous advantages over other more structural ones, such as borders, space, and territoriality. It appears therefore to be the most appropriate category for analyzing long-term regional developments by avoiding the reification of latter-day regions. The application of the postcolonial paradigm does not bring, according to me, any deeper insight into the understanding of the region, but simply exchanges one metanarrative for another grand theory.

On the other hand, the article allows for some confluence between postcolonial theory and (anti)balkanism at the present moment, insofar as contemporary East European intellectuals often perceive themselves in a quasi colonial position vis-à-vis the centers of knowledge production and dissemination in the West. This is where an opening is produced, through which postcolonial theory finds an attentive ear among a new intellectual clientele in its search for alternative discourses.